

РАЗВИТИЕ НА РИМСКИЯ ЛИМЕС В СЕВЕРНА БРИТАНИЯ И ПО ДОЛЕН ДУНАВ ОТ НЕРВА ДО КОМОД – НЯКОИ ПРИЛИКИ И РАЗЛИКИ¹⁾ ЧАСТ ВТОРА

Боян Жеков

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Тази част от статията се занимава с проблемите на Долнодунавския лимес в годините от управлението на принцепс Домициан (81–96 г.) до края на владичеството на династията Нерво-Антонини (96–192 г.). Основните акценти са два. Първо, разгледани са мненията за някои спорни в науката линейни съоръжения и тяхната датировка, които редица автори свързват с укрепителната дейност на римляните по Долен Дунав. Предложени са хипотези за съществуването на част от тези съоръжения през II в., като е потърсена обосновка по археологически и чисто военностратегически път. Второ, изведени са на преден план някои основни прилики и разлики върху структурното изграждане на граничните зони в Британия и по Долен Дунав с оглед създаването на определени модели за изграждане на римските граници, които зависят от редица геополитически и географски особености. Освен това е направен опит да се покаже взаимовръзката и влияние, което отделните гранични области оказват една върху друга.

Keywords: Roman limes, Lower Danube, Nervo-Antonine dynasty, Roman expansion, defense system, fortification

Ако трябва да направим подобно условно разделение на римското владичество по Долен Дунав в епохата на династията Нерво-Антонини, то би изглеждало така: 1) 96–117/119 г. – военновременен етап; 2) 117/119–169 г. – мирновременен етап; 3) 169–192 г. – етап на нашествията.

Проблемите по Долнодунавския лимес, както споменахме, започват още при управлението на принцепс Домициан. През 85 г. вождът на даките Диурпанеус нанася тежко поражение на римляните в района на дн. с. Никюп, Велико-търновско, в което загива мизийският управител G. Oppius Sabinus. Домициан предприема ответна военна операция и успява да прогони даките от Мизия (85–86 г.). През 86 г. принцепсът организира първата си дакийска експедиция, чиято цел е да ликвидира Диурпанеус и разрушаването на крепостта му Бури-

дава. В началото на лятото на 86 г. обаче новият римски военачалник, водещ кампанията срещу даките, претърпява голямо поражение, губейки живота си в битката. Това довежда до провеждането на втора дакийска експедиция (*secunda expeditio Dacica*). Новият управител на Мизия М. Cornelius Nigrinus потегля на север през есента на 86 г. и този път нанася решително поражение на Диурпанеус, който е убит. По всяка вероятност след края на втората военна кампания в късната 86 г. провинция Мизия е разделена на Горна и Долна (Иванов, 1999).

При такива обстоятелства започва първият период от римското владичество по Долен Дунав при династията Нерво-Антонини, който определихме като военновременен. Той се характеризира с две основни събития – Дакийските войни на Траян и голямото нашествие в Долна Мизия от 117/119 г.

През 101 г. принцепс Траян предприема най-значимите военни кампании в историята на Римския принципат от II в., а именно двете Дакийски войни. Подготовката за първия поход започва още през 100 г., когато на Балканския полуостров са дислоцирани нови части от останалите провинции, а от Егета до Талиатис е изграден 65-километров път. Първата дакийска война започва през пролетта на 101 г. Офанзивата е замислена в два сектора: 1) едната част от армията, начело със самия принцепс, преминава през Бершова и Азизис, стигайки до Виминациум, продължава по долината на р. Бистра към южния край на Банатските планини и прохода Тапе с основна цел долината на Муреш и планината Оръщие; 2) другата част от армията нахрува през участъка Егета-Дробета-Сармизегетуза-Апулум. През есента на 101 г., когато след успеха при Тапе Траян бива блокиран от зимните условия при прохода, даките заедно с роксоланите предприемат неочаквана контраофанзива в сектора Ескус-Нове-Дуросторум. Въпреки загубите си те навлизат в Добруджа, в територията между реките Огоста и Искър, стигат чак до Стара планина в околностите на бъдещия град Никополис ад Иструм, като някои от тях даже успяват да се прехвърлят през Хемус, навлизайки в Североизточна Тракия. Тази офанзива принуждава Траян да се отправи на изток и в края на 101 г. в решително сражение при Адамклинси в Северна Добруджа варварите са разбити.

През 102 г. започва втората кампания от Първата дакийска война. Този път римската офанзива избягва сектора Виминациум-Ледерата-прохода Тапе, който се оказва труден за преминаване, а се движи от участъка Егета-Дробета през Вулканичния проход към Сармизегетуза. Тази втора експедиция е успешна, като Сармизегетуза е превзета, но Дакия не е анексирана. Траян се завръща в Рим и отпразнува триумф, получавайки титлата *Dacicus*.

Втората дакийска война от 105–106 г. де факто се води само през 106 г., тъй като през първата година от кампанията на практика няма почти никакви военни действия. В хода на подготовката Траян изгражда мост при Егета-Дробета. Офанзивата приключва бързо и решително с повторното падане на Сармизегетуза и смъртта на Децебал. Този път Дакия е присъединена към

териториите на Римската държава (Davies, 1917). Между 107 и 109 г. е администрирана и новата провинция Дакия²).

Във военните действия по време на двете Дакийски войни участват 14 легиона. Наред с легионите са включени и 78 помощни части. Важна роля по време на военните действия играе участието на дунавската флота (Панонската и Мизийската) с опорни пунктове по време на кампанията в Новиодунум и Сексагинта Приста. Общата численост на Траяновите сили в хода на двете кампании наброява между 150 и 200 хиляди души³).

Второто събитие, което заслужава внимание през този период, е масовото нашествие на сармати и роксолани в Мизия от 117/119 г. Това е и последният значителен пробив в долномизийския лимес чак до края на 60-те години на II в. Сведения за това нахлуване намираме в *Scriptores Historiae Augustae*: „Audito dein tumultu Sarmatarum et Roxolanorum praemissis exercitibus Moesiam petiit.“ Също там се открива информация, че принципс Хадриан сключва мир с вождя на роксоланите („Cum rege Roxolanorum, qui de inminutis stipendiis querebatur, cognito negotio pacem composuit“)⁴).

Периодът 117/119–169 г. е време на близо половинвековно мирно и спокойно съществуване по Долнодунавския лимес. Вероятно по това време се извършва най-трайното и планирано укрепване на границата. Провинциите Долна и Горна Мизия изживяват значителен икономически и културен подем.

Ситуацията коренно се променя през следващия етап от развитието на римското владичество по Долен Дунав при династията Нерво-Антонини. Между 169 и 176 г. многобройни племена пробиват лимеса. Особено значително и опустошително е нашествието на костобоките от 170 г. Те пробиват границата и навлизат в дн. Добруджа. След това се отправят на югозапад към Македония, а някои от тях стигат даже до Средна Гърция. През 176 г. отново има сведения за напрежение по района на Долнодунавския лимес, а в резултат на военните действия загива провинциалният управител М. Macrinus Catonius Vindex. Назначен е нов военачаник на Долнодунавската армия – Тi. Claudius Pompeianus. Съществуват два надписа, открити край дн. гр. Измаил и в Трезмис, които могат да служат за свидетелство за военната активност на Pompeianus в района на Дунавската делта, предизвикана от нашествието на бастарни, алани или певки там през 176–177 г. (Ботева, 1997). След тези големи нашествия до гражданската война от края на II в. долномизийският лимес отново преживява един относително спокоен период, който продължава до последната декада на II в.

След като представихме военнополитическото развитие на границата от края на I до края на II в., трябва да се спрем накратко върху самата структура на Долнодунавския лимес. По протежение на участъка от Железни врата до делтата на реката са изградени над 50 крепости, но малко от тях са проучени или дори открити. Основните опорни точки на фортификация са легионните лагери при Ескус, Нове и Дуросторум. Освен това сериозно съсредоточаване на крепости има и в района на

Дунавската делта, където се локализират ок. 12 укрепления, съществуващи през II в. Крепостите по крайбрежието на реката са свързани чрез военен път, който минава по десния бряг на Дунав. Освен крепостите по двата бряга на Дунав се предполага съществуването и на наблюдателни кули за по-голям контрол на движението през територията, като изобразените такива на Колоната на Траян. Голяма част от тези крепости са изградени още в хода на римското завоевание през I в.

Първият етап във фортификацията по брега на реката е землено-дървеният. Основна характеристика на този етап са дървените кули най-често с правоъгълна форма, разположени от вътрешната страна на крепостта. Стените са двусъставни, състоящи се от вал от земя и кирпич и дървена ограда над него (палисада). Според Р. Иванов тези землено-дървени укрепления датират още от самото начало на I в. (Иванов, 1999). Сведения за строителна дейност в ареала на Долен Дунав се съдържат във Флор⁵⁾, който говори за предприетата от Сп. Cornelius Lentulus строителна дейност там между 1–4 г. Р. Иванов приема 9 г. като условна точка за началото на фортифицирането, когато в провинцията са настанени *legio IV Scythica* и *legio V Macedonica* (Иванов, 1999).

Следващият строителен етап от укрепването на Долнодунавския лимес е каменният. Той се характеризира с изграждането на каменни стени, кули и порти. Според Т. Иванов и М. Biernazca-Lubanska той започва във времето на Траян-Хадриан (Иванов, 1980; Biernazca-Lubanska, 1982).

Не е цел на настоящия труд да даде пълна и изчерпателна информация относно крепостните съоръжения по брега на реката, техните размери, планировка и укрепителни етапи⁶⁾. Вместо това ще обърна внимание на някои моменти в структурата на Долнодунавския лимес, които са по-интересни етапи в изграждането на границата. Освен укрепленията по брега на реката съществуват редица землени съоръжения, които биха могли да се асоциират с фортификацията на Долнодунавския лимес през разглежданата епоха. Датировката на тези валове е обект на спорове през последния век, затова ще се опитам да представя най-значимите (но не всички) мнения за времето на тяхното изграждане, преди да предложа някои собствени тълкувания относно тях. Разглеждани от запад на изток, тези съоръжения са: 1) Трансалутанският вал; 2) *Brazda lui Novac de sud*; 3) валът „Атанарих“; 4) защитният вал при кастела Барбоши; 5) укрепително съоръжение, северно от делтата на Дунав; 6) валовете от укрепителната система на Олбия; 7) трите Добруджански вала.

Трансалутанският вал се простира от Флъмънда на Дунав до Къмпулунг в Карпатите на разстояние от 235 км. Предполагамата му ширина е 11 м, а предполагаемата височина – 3 м. Това укрепително съоръжение няма ров. По неговата дължина на разстояние от 150 до 300 м западно от линията на съоръжението са разположени 20 форта – 9 големи и 11 по-малки (Napoli, 1997). За Трансалутанския вал с голяма сигурност може да се твърди, че е съществувал през II в., като най-вероятното време за неговото изграждане е началото на столетието, а за доказателство може да

служи открита в рова на лагера при Флъмънда фибула от първите десетилетия на II в., което според I. B. Cătăniciu дава terminus post quem за изграждането на Трансалуутанския вал времето на Траян-Хадриан (Cătăniciu, 1997). Това мнение се споделя частично и от R. Florescu, който датира вала от времето на Траян (Gudea, 2005). D. Tudor пък измества изграждането на Трансалуутанския вал доста по-напред във времето в епохата на Септимий Север (Tudor, 1968). Неговото мнение се споделя и от някои други автори като R. Vulpe и V. Christescu (Vulpe, 1974).

Brazda lui Novac de sud се простира в низината между р. Алутус (Олт) на запад (срещу кастела Славени) и ез. Гряка на изток (близо до Трансмариска). Укрепителното съоръжение е със змиевиден профил и следва курс от северозапад на югоизток. Дължината му е ок. 150 км, ширината в основата е 11–12 м, височината до 2 м. На север от насипа се намира ров с размери 7–10 м ширина и 0,5 м дълбочина, определяйки насочеността на цялото съоръжение на север. Това съоръжение също се датира различно. Според R. Vulpe то е изградено в епохата на Хадриан, и по-точно след нашествието от 117–119 г., базирайки се на текста в S. H. A. (Vulpe, 1974). Това мнение се споделя и от T. Sarnowski (Gudea, 2005). Според D. Tudor изграждането на Brazda lui Novac de sud предхожда изграждането на Трансалуутанския вал (Tudor, 1968). Датировките, които Tudor дава, са многопосочни и обхващат значителен период от време: А) времето на S. Aelius Catus, следвайки хипотезата на V. Pârvan; Б) времето на Траян за защита на лагера Нове (Tudor, 1968). Това съоръжение може да е било издигнато и в предтраяново време, следвайки хипотезата на I. B. Cătăniciu, че Трансалуутанският вал е от времето на Траян-Хадриан (Cătăniciu, 1974). В своето изследване за римските линейни съоръжения J. Napolî изказва съмнения в датировката на R. Vulpe, базирайки се на факта, че в античния текст не се съдържа пряко свидетелство за изграждането на вала (Napolî, 1997). От друга страна, N. Gudea пък изказва предположение, кореспондиращо с мнението на R. Vulpe, че вальт е издигнат сл. 117–119 г. (Gudea, 2005). Според P. Рашев този вал е част от укрепителната активност на Първото българско царство (Рашев, 1982).

Вальт „Атанарих“ се простира от запад на югоизток между изхода на прохода Ойтус до ез. Братеш на р. Прут. Тази отсечка контролира важен път от Дакия към Долна Мизия (Добруджа). Дължината на съоръжението е 86 км и се състои от насип с дебелина ок. 9 м и височина ок. 2 м и ров с ширина ок. 8,50 м. Позицията на рова е на юг. S. Sanie и I. Ioniță датират това съоръжение от началото на II в. при управлението на принципс Хадриан (Gudea, 2005). Според Ioniță вальт е римски и е издигнат срещу свободните даки, тъй като техни предметни находки не прехвърлят линията на укреплението на юг (Gudea, 2005). R. Vulpe измества изграждането на съоръжението доста по-късно, изказвайки хипотеза, че то е издигнато ок. 375–376 г., базирайки се на текста на Амиан Марцелин (Vulpe, 1974). Известни съмнения в това мнение изказва J. Napolî (Napolî, 1997). Съществува и мнението на V. Pârvan, който

смята, че този вал е демаркационна линия на завоюваните от римляните територии между 54 и 68 г. (Pârvan, 1913/1914). Gr. Florescu, от своя страна, счита, че съоръжението е издигнато по времето на Траян (Gudea, 2005).

Защитният вал при кастела Барбоши, известен още като Галацки вал, се простира от Сербешти до Тулучешти на разстояние от 23 км. Ширината в основата му е 16–17 м, а височината – 1,5 м. Пред съоръжението има ров 9 м широк и 4 м дълбок. По протежение на съоръжението има малки укрепления на различни страни от кастела. Смята се, че вальт, кастелът и укрепленията са функционирали паралелно от началото на римското завоевание (Gudea, 2005), което би го датирало в I–II в. Според S. Sanie това съоръжение е изградено през първите десетилетия на II в. (Sanie, 1981). Съществуват и други мнения. R. Vulpe датира съоръжението от края на III в. (Vulpe, 1974). Според C. Schuchhardt този вал трябва да се датира във втората половина на I в. (Schuchhardt, 1885). Базирайки се на монетна находка от времето на Марк Аврелий (161–180 г.), N. Gostar твърди, че този вал е изграден някъде в края на I – началото на II в. (Vulpe, 1974). Р. Рашев смята, че съоръжението с голяма сигурност може да се свърже с присъствието на Аспарух до настаняването на българите в дн. Североизточна България (Рашев, 1982).

Укрепителното съоръжение на север от делтата на Дунав се простира от Вадул луй Исак до Татар Бунар, започвайки от р. Прут на запад до ез. Кондук на изток. То е ясно разделено на две части. Дължината му е 126 км, запазената ширина е 9–10 м, запазената височина – 2–5 м. На север има ров, отстоящ на разстояние (берма) 3 м от бариерната конструкция, с размери 7–10 м широк и 0,5–1,5 м дълбок. Предполагамата му датировка е втората половина на I – средата на II в. (Gudea, 2005). Стратегическото му предназначение е да пази крепостите по делтата на Дунав. S. Panaitescu, C. Uhlir и R. Vulpe смятат, че е от римско време (Gudea, 2005; Vulpe, 1950; Vulpe, 1974). Д. Крънджалов твърди, че укрепителното съоръжение е издигнато след 46 г., по-точно между 56 и 57 г. (Gudea, 2005). Има вероятност този вал да е издигнат преди 118 г. и мирните преговори на Хадриан с роксоланите, тъй като след 118 г. сарматски и дакийски находки прехвърлят вала на юг и югозапад (Gudea, 2005). Има мнения, че вальт може да е по-късен заради откритите 8 монетни находки – 6 от времето на Константин и 2 от управлението на Констанс, в рова, което би изместило изграждането му някъде през III–IV в. (Napoli, 1997). R. Vulpe приема, че това съоръжение е издигнато през IV в. поради готските нашествия от предходното столетие (Vulpe, 1950), което може да се свърже с укрепителната дейност на Константин по отношение на Долнодунавския лимес. Следвайки хипотезата на К. Шкорпил, Р. Рашев смята, че този вал се е появил през VII в. като северна граница на територията, контролирана от Аспарух (Рашев, 1982).

Укрепителните съоръжения в Олбия всъщност са две. Първото се намира на тясно място при усията на реките Буг и Днепър в Черно море (Березански или Бугски

лиман) и има дължина 1000 м, ширина в основата 7–10 м, височина 1–2 м и ров на север. Второто се простира между морския бряг и единия ръкав на р. Буг и има дължина 850 м, ширина в основата 7–10 м, височина 2 м и отново ров на север. Възможната датировка на тези укрепителни съоръжения е доста обща – I–III в. (Gudea, 2005).

Последните линейни съоръжения, които ще станат обект на внимание, са трите добруджански вала, които се асоциират с римската фортификационна дейност по Долнодунавския лимес.

Малкия добруджански вал започва от Кюстенджа и достига брега на Дунав на 7 км южно от Черна вода. Той има дължина от ок. 60 км и се състои от насип с размери 4–18 м запазена ширина и ок. 5–3 м запазена височина и ров 8–10 м широк и 0,5–2 м дълбок, като ровът се намира южно от насипа. Тъй като ровът е на юг от насипа, е изказано предположение, че валът е предримско военно съоръжение, насочено именно срещу експанзията на римляните в този ареал. Тази хипотеза се подкрепя от С. Schuchhardt и Gr. Tocilescu (Napoli, 1997). К. Шкорпил счита, че това е българска фортификация (Napoli, 1997), което се споделя и от Р. Рашев, който датира вала в VII в. (Рашев, 1982), но това мнение е отхвърлено от Д. Крънджалов (Крънджалов, 1943). R. Vulpe твърди, че е изграден почти по същото време, когато и Големият вал, което според него се е случило през IV в. (Napoli, 1997). J. Napoli в своето изследване коментира трите добруджански вала като римски фортификации от II–IV в. (Napoli, 1997).

Големият добруджански вал се простира на разстояние ок. 55 км, започвайки на 2 км южно от Кюстенджа, и стига до Дунав при височините на Кокирленското езеро. Състои от насип и ровове от двете страни. Ширината на насипа в основата е 14 м, а височината му е 4 м. Северният ров има размери ширина 13 м и дълбочина до 2 м, а южният – съответно ширина 9 м и дълбочина 4,5 м. Важен елемент от Големия вал са оставените в земления насип и в рововете проходи (пасажи) с ширина до 150–200 м. По протежение на вала има 35 големи землени лагера, отстоящи на ок. 1 км един от друг (Крънджалов, 1943). Тези проходи и разположението на крепостите дават основание на J. Napoli да направи интересна аналогия между Големия вал в Добруджа и римските гранични фортификации в Британия (Napoli, 1997). За Големия вал съществуват също няколко датировки. 1) С. Schuchhardt, С. Cichorius (Napoli, 1997) и Д. Крънджалов (Крънджалов, 1943) – времето на Домициан след поражението от 87 г.; 2) Gr. Tocilescu – времето на Траян (Napoli, 1997); 3) E. Kornemann – управлението на Хадриан след мира с роксоланите (Kornemann, 1907); 4) R. Vulpe – втората половина на IV в. при управлението на Валент (Napoli, 1997). В своята статия относно Големия добруджански вал П. Георгиев прави заключението, че е късноримско отбранително съоръжение, което не може да е съществувало преди IV в. (Георгиев, 2005). Р. Рашев изказва мнение, че този вал е част от укрепителната система на Първото българско царство (Рашев, 1982).

Каменният вал (или Каменната стена) започва южно от Кюстенджа и върви южно, успоредно и много близко до Големия вал, като така стига зад гарата Палас в града. Там се насочва малко към югозапад и запад и после прави една голяма извивка към север-северозапад. След това пресича Големия земен вал, излиза северно от него и се насочва право на запад. Премахва покрай езерата на Карасу и достига до брега на Дунав при Аксиополис на 4 км северно от другите два вала. Състои се от ров на север с размери 1,10 м дълбочина и до 12 м ширина и насип с височина до 2,60 м и ширина в основата до 14–15 м. Нарича се „Каменен“, защото по дължината на северния му склон минава каменна стена с дебелина 2,10–2,20 м и височина до 3 м. Целият Каменен вал е придружен от 26 крепости, построени средно по на 2 км една от друга (Крънджалов, 1943). За него съществуват хипотези, че е издигнат по времето на Константин през последния етап на римското владичество в ареала (Napoli, 1997). Подобно мнение по-рано изказва и Д. Крънджалов (Крънджалов, 1943). Хипотезата на Р. Diaconu е, че валът свидетелства за българската съпротива срещу византийското нашествие в България от втората половина на X – началото на XI в. (Napoli, 1997). Р. Рашев смята, че това е паметник от първата половина на X в., смятайки че най-вероятно Каменният вал е издигнат през Симеоновото управление (893–927 г.) (Рашев, 1982).

От всички тези валове за някои може да се предположи, че са съществували през II в. До голяма степен това със сигурност може да се предположи за Трансалутанския вал поради изложените по-горе аргументи. Все пак според мен той трябва да се датира по-скоро при управлението на принцепс Хадриан, тъй като самата му структура доста повече кореспондира с политиката му на изграждане на вече споменатите *scientific frontiers*. Склонен съм да се съглася, че това се отнася и за Brazda lui Novac de sud, Галацкия вал, вала „Атанарих“ и укрепителното съоръжение на север от делтата на Дунав, поради следните аргументи: 1) Brazda lui Novac de sud укрепва от север важната точка при лагера Нове, което е централната част на Долнодунавския лимес. По времето на Първата Дакийска война някъде точно в този район лимесът е пробит. Освен това по времето на Хадриан териториите на Долна Мизия търпят ново голямо нашествие. Логично е да се предположи, че тези два пробива неминуемо биха довели до ответна укрепителна дейност от страна на някои от двамата принцепси. В този ракурс на мисли съм склонен да се съглася с твърдението, че валът е издигнат след 117 г. при Хадриан. 2) Галацкият вал във формата на дъга предпазва един от най-уязвимите участъци по течението на Долен Дунав, където реката прави завой, за да се спусне към делтата си. Ако се доверим на сведенията на Флавий Вегеций Ренат за голямото значение на долнодунавския флот⁷⁾, изглежда логично да предположим грижата, която се е полагала за неговото пълноправно функциониране. Галацкият вал е ситуиран в ареал, където едно прекръсване на Долнодунавския лимес би имало пагубни последици за флота по реката, който е и най-бърза и основна комуникация с

колониите по Северното Черноморие. 3) По същата причина, точно за защита на флота и по-точно за неговото свободно движение през делтата на Дунав в посока Черно море, съм склонен да приема и съществуването на вала „Атанарих“ и укрепителното съоръжение на север от влива на Дунав още от трайно-то установяване на римската власт там, което би означавало най-късно II в. Не трябва да се пропуска фактът, че през цялото управление на династията Нерво-Антонини са полагани грижи за флота и неговите морски бази. Неслучайно още в началото на II в. жителите на Сексагинта Приста получават статут на римски граждани, свидетелство за което намираме в един надпис, намерен там, от 100–101 г. (Велков, 1961). През II в. основен морски пункт пък е Нови-одунум (Велков, 1961), чиято локализация в близост до разглежданите линейни съоръжения може да се използва като аргумент за тяхното съществуване. 4) Друг аргумент в полза на това твърдение е самият характер на границата. Тъй като основното препятствие е речна бариера, която, ако се доверим на сведенията на редица антични автори, замръзва през зимния сезон и става лесно уязвима за преминаващите от север на юг конни народи, може да се предположи, че тези линейни съоръжения са изкуствени препятствия срещу нашествия през т. нар. „уязвим за лимеса“ сезон. Така може да предположим с известна сигурност, че укрепителната система на Долен Дунав през епохата на династията Нерво-Антонини е включвала и тези валове и Трансалутанското укрепително съоръжение.

Относно останалите валове изглежда нелогично да твърдим, че са съществували през I–II в. Единствено изключение може да се направи може би за Големия добруджански вал, като се предположи, че военното поражение на Домициан от даките довежда до изграждането на това укрепително съоръжение като част от подготовката за дакийските експедиции с оглед осигуряването на тила на армията, което би дало една възможна датировка на този вал в края на 80-те години на I в.

На фона на така очертаното военнополитическо и структурно развитие на двата ареала могат да се изведат някои основни прилики и разлики между тях.

На първо място може да се изведе сходство в устройството им. Вече приехме, че може би през II в. освен системата от укрепления по дунавските брегове е съществувала и друга част от лимеса, съставена от валове при Барбоши, на север от Нове, на север от делтата на Дунав и между реките Серет и Прут. От това следва да заключим, че Долнодунавският лимес се състои от две части: 1) сектор на границата, използваща речната бариера, която можем да определим най-общо като воден лимес (*grā*); 2) сухоземна граница, атестирана от валовете в делтата на Дунав и на север от Нове, които съставят сухоземната част от лимеса. Ако се вгледаме в устройството на Хадриановия лимес например също може да се забележи, че той е бисъставен: 1) водна граница, която включва Кумбреанското крайбрежие (*огта*); 2) сухоземна част, състояща се от самата бариерна конструкция. Това недвусмис-

лено говори за един модел на изграждане на фортификация, който взема предвид всеки детайл от терена, неоставяйки място за пробив в лимеса, отчитайки всяка индивидуална характеристика на географския ареал, където се предвижда ситуирането на границата.

Освен това и двата лимеса имат някои общи характеристики в конструкцията. Състоят се от укрепления, свързани чрез военен път (като това важи и за двете стени в Британия), наблюдателни кули на определени места за по-добра обсервация и контрол на територията. Този факт се обуславя със значението на укрепителната система не просто като гранично съоръжение, но и като линия за оторизация на движението през дадена провинция. Все пак една граница не е с чисто военна, но има и редица административни задачи. Друго сходно в конструкцията им е, че повечето съоръжения са изградени в тила на обекта, избран да играе ролята на бариера, но не се изключват и аванпостове от другата страна на границата. В този ред на мисли можем да предположим, че изграждането на Хадриановата стена в Британия е частично повлияно от структурата на Долнодунавския лимес, което би доказало промяната в първоначалния план на фортификацията и интегрирането на крепостите, предвидени за квартируване на граничните гарнизони в самата линия на гранична защита.

Ако разгледаме двата лимеса по отношение на тяхната статичност, налице излиза втора прилика между тях. Видно е, че лимесът в Британия в епохата на династията Нерво-Антонини не е константа, а представлява „плаване“ на границата между Stanegate при Траян, Стената на Хадриан и Стената на Антонин Пий. На пръв поглед линията на Долнодунавския лимес изглежда постоянна през целия II в., но това не е съвсем така. По дефиниция определихме понятието „лимес“ като укрепителна система, разделяща римски от неримски територии. В този ракурс на мисли отсечката от Железни врати до лагера Нове след формирането на провинция Дакия през 107–109 г. не се вписва в това определение, тъй като тя става граница между две провинции, т.е. между две територии под римско владичество.

Това движение следва да се обясни със самата географска насоченост на двата ареала. Територията на провинция Британия е с очевидна ориентация юг-север. Основните пътища през провинцията водят от крайбрежието на Ламанша на север към Шотландия. Още през I в. ходът на завоеванието на Британия по времето на принцепс Клавдий (41–54 г.) се движи в посока от юг на север. В епохата на династията Нерво-Антонини, когато започва изграждането на големите гранично-фортификационни обекти в Британия, това довежда до меридионална промяна на лимеса. Балканският полуостров, от своя страна, е със силна ориентация от запад на изток. Това е посоката на основните пътища през полуострова не само в римско време, а и през Средновековието, а дори и до наши дни. Двата най-големи географски обекта, които определят цялостния облик на полуострова, също са с насоченост запад-изток, а именно р. Дунав и Стара планина, античният Хемус. Римското завоевание, което винаги е съобра-

зено с релефните особености на даден ареал, също следва основната насоченост на територията, което довежда до едно „плаване“ на лимеса по паралела. Когато провинция Мизия е разделена през 86 г., нейното деление се извършва на ЗАПАД от р. Киабрус (Цибрица) – Горна Мизия, и на ИЗТОК от същата река – Долна Мизия. При разделението на Британия в началото на III в. двете нови провинции се наричат съответно Долна Британия, заемаща южната част на острова, и Горна Британия, формирана в северната част на владяната от римляните по това време територия на острова.

Освен прилики могат да бъдат изведени и някои сериозни разлики по отношение на двата лимеса през епохата на династията Нерво-Антонини, и то най-вече по отношение на военната им организация и стационарирането на легионите.

На първо място, това се отнася за количествената характеристика на силите, охраняващи лимеса. По отношение на Долнодунавския лимес трябва да се отбележи, че ще бъдат представени и легиони, които нямат лагери по отсечката Железни врата-Делтата, но могат да бъдат свързани с охраната на долнодунавската граница, както и че за периода след 107–109 г. когато се създава новата провинция Дакия, представянето на легионните сили ще бъде съобразено само с територията на изток от Нове към влива на Дунав.

Квартируването на легионите по Долнодунавския лимес в периода края на I – края на II в. може да бъде илюстрирано така: 1) 86–101 г. по границата се намират четири легиона V Macedonica и I Italica, съответно в Ескус и Нове и III Flavia и VII Claudia в Сингидунум и Виминациум; 2) есента на 101 – началото на 102 г. там резидират отново V Macedonica в Ескус с предположение за vexillatio в Трезмис и XI Claudia също в Ескус и вече споменатите два легиона в Сингидунум и Виминациум, съответно III Flavia и VII Claudia; 3) 102/103–105 г. в провинция Долна Мизия са 3 легиона, съответно XI Claudia в Ескус с предполагаемо vexillatio в Дуросторум, I Italica в Нове, V Macedonica в Трезмис и една предполагаемо присъстваща помощна част на I Minervia в Нове, а в провинция Горна Мизия се намират III Flavia и VII Claudia в Сингидунум и Виминациум; 4) сл. 107–167 г. – I Italica в Нове, XI Claudia в Дуросторум и V Macedonica в Трезмис. През 168 г. легион V Macedonica е дислоциран в Потаиса (дн. Румъния) в провинция Поролисенска Дакия (Иванов, 2000); 5) 168–192 г. по Долнодунавския лимес се намират I Italica в Нове и XI Claudia в Дуросторум. Тази дислокация на legio V Macedonica от Трезмис към Дакия изглежда доста нелогична с оглед голямото значение на този лагер за защита на целия Долнодунавски лимес, но може да се изкаже хипотезата, че вероятно тя се дължи на предоверяването на римската власт, че границата е достатъчно добре защитена след изграждането на споменатите землени съоръжения, част от които се намират в непосредствена близост до Трезмис. Така изглежда провинциалната войска (exercitus provinciae), грижеща се за защитата на Долнодунавския лимес през II в.

По отношение на Британия през разглежданата епоха стационарирането на легионите изглежда по следния начин: 1) в периода от края на I – 107/108 г. на II в. в про-

винцията квартируват 3 легиона: XX *Vlaeria Victrix* в Chester, IX *Hispana* в York и II *Augusta* в Caerleon. През 122 по време на посещението си в провинцията принцепс Хадриан води със себе си нови сили VI *Victrix*. Въпросът е кога IX *Hispana* напуска провинцията? Той е последно атестиран там в надпис, намерен в York от 107/108 г. В науката от първата половина на XX в. се интерпретира мнението, че легионът е унищожен в Британия по времето на размириците от 117 г. Тази хипотеза вече е оборена, тъй като през 126 г. легионът със сигурност е квартирувал в Nijmegen, провинция Германия (Birley, 1961). Вероятната интерпретация е следната: IX *Hispana* може да е бил изпратен в провинция Германия поради дислоцирането на някои части от тази провинция за Партските войни от втората декада на II в. През 122 г. принцепс Хадриан довежда със себе си в Британия подкрепления, защото: 1) става ясно от проблемите от 117 г., че провинцията не може да бъде ефективно контролирана само с два легиона; 2) за строежа на замисленото от него начинание е нужна допълнителна работна сила. Така от 122 до края на римското владичество през епохата на династията Нерво-Антонини в Британия квартируват тези 3 легиона: XX *Valeria Victrix* в Chester, VI *Victrix* в York и II *Augusta* в Caerleon.

Изводите, които могат да се направят от това присъствие на сили по двата лимеса, са няколко.

Първо, легионните крепости по Долнодунавския лимес са разположени по самата граница, докато основните сили, грижещи се за спокойствието на провинция Британия и съответно за лимеса там, са във вътрешността на провинцията, на юг от самата гранична зона. Ако се опитаме да обясним това различие, трябва да разгледаме два момента: географското разположение на провинциите, свързани с Долнодунавския лимес и границата в Британия, и администрирането на самите територии в хода на тяхното завладяване. Какво имам предвид? Провинциите, свързани с укрепителната система по Долен Дунав (Долна и Горна Мизия до 107–109 г.), са интегрална част от цялостната територия на Принципата. Това позволява стационарирането на легионите по самата граница, тъй като дори и при евентуален по-машабен пробив на лимеса може да се разчита на военна подкрепа от съседните провинции и спиране на нашествието по друга линия като Стара планина. Римската власт в провинция Британия до голяма степен е оставена сама да се справя с всички проблеми, които възникнат там, защото комуникацията с останалата част от държавата се извършва изключително бавно, а и освен това може да се твърди, че до голяма степен се парализира от зимния сезон, когато римската морска флота става неефективна. Този момент налага изтегляне на основните военни сили по на юг от граничната зона, и то в места с преобладаващо равнинен релеф. Това също така се дължи на факта, че при едно нашествие и голямо военно поражение на легиони, стационарни по самата граница (както по Долен Дунав), възниква опасност от загуба на цялата провинция. Чрез това разпределение на легионите в трите крепости – Chester, York и Caerleon, се дава възможност на легионите в Британия сами да определят място, където да спрат

инкурсия от север, както и да изберат най-подходящия терен, където да дадат решително сражение на варварските племена. Римската военна практика доказва, че на открит и равен терен няма кой да спре легионната машина на Принципатата. Следвайки тази логика, римската власт в провинция Британия стационарира легионите точно в най-равнинните части на острова.

Друг момент, който трябва да се отбележи, е, че самото администриране на териториите по Долен Дунав и установяването на трайна римска власт там се случва около половин век по-рано отколкото в Британия (където този процес може да се твърди, че завършва цялостно едва при династията Нерво-Антонини). Това превръща самата вътрешност на провинция Британия в далеч по-размирно място (което се доказва и с буната на бригантите от 50-те години на II в.), което налага по сериозен контрол на юг от лимеса, водейки логически до решението за изтегляне на легионите не по линията на предна защита, т.е. по самата граница.

Втори извод, който става виден от разположението на силите по двата лимеса през II в., е тяхната численост. Долнодунавският лимес (дори и след неговото изместване през 107–109 г.) е в пъти по-голям отколкото границата в Британия (била тя Хадриановата или Антониновата стена), но разликата във военните сили, грижещи се за неговата охрана и въобще за цялата сигурност на провинцията, не е толкова значителна. Обяснението на този факт също може да се открие в разсъжденията, които илюстрирахме по отношение географското разположение на провинциите, свързани с двата лимеса.

Друга разлика, която можем да изтъкнем между границата в Британия и по Долен Дунав, е по отношение на нейната релефна характеристика. Долнодунавският лимес е изграден основно върху естествения ландшафт на територията и ролята на реката за административен и военен контрол е огромна. Поради отсъствието на такава голяма речна бариера в Британия се налага изграждането на артифициална преграда. J. C. Mann изказва мнението, че Стената на Хадриан е до голяма степен недомислие и няма почти никаква военна стойност (Mann, 1996). Не трябва да се пропуска фактът, че една граница не е само линия на отбрана, но и линия на контрол на движението от и във римската територия. Освен това Хадриановата конструкция разделя враждебните племена в Северна Англия и Южна Шотландия, които в предходния период доста често воюват в коалиция срещу римляните, като в този ракурс на мисли Хадриановата стена може да се възприеме като класическа еманация на римската сентенция „Divide et impera“.

Друг момент от това релефно различие между двата лимеса следва да се търси в ролята на флота. Комуникацията между отделните пунктове в долнодунавската отбранителна система е до голяма степен в зависимост от изправното функциониране на дунавския флот. Но от друга гледна точка този флот пък е зависим от сезона. Вече се отбелязва, че р. Дунав има честия навик да замръзва през зимата, което води до хипотезата, че комуникацията по Долен Дунав е силно затруднена, да не кажем невъзможна през зимните месеци, което на практика парализира

линията на отбрана. Този феномен отсъства в Британия, където артифициалната бариера, служеща за граница, не се влияе от природните дадености на годината. Това довежда и до по-голямата ефективност на британския лимес по отношение контрола на движението през границата, защото по замръзналата река може да премине абсолютно всеки, без даже да бъде забелязан, докато Стената на Хадриан стои като все същата преграда независимо от сезона.

Това са само част от приликите и разликите между двете гранични зони. По всяка вероятност при по-внимателен анализ на археологическия, епиграфския и нумизматичния материал биха могли да се открият и други сходства и различия между тях. Все пак не може да бъде оспорен фактът, че граничните провинции на Римската държава са в неразривна връзка една с друга. Те много често влияят на развитието помежду си. Рядко намираме проблеми в дадена провинция, без те да са свързани с напрежение по някоя друга граница. Ето защо при разглеждането на римската гранична политика в определен ареал трябва да се отчита и цялостното развитие на римските провинции през дадения времеви етап.

БЕЛЕЖКИ

1. Тази част се посвещава на г-ца Гергина Маркова.
2. За администрирането на провинция Дакия, нейното развитие и фортификация виж Gudea, N. (1979). The Defensive System of Roman Dacia (pp. 63–87). In: *Britannia*, 10.
3. За подробно описание на единиците, участвали в Дакийските войни, виж Иванов, Р. *Долнодунавската...*, с. 106, бел. 126 и посочената там литература.
4. S. N. A., Vita Hadriani, 6.
5. Flor. II, 28.
6. За подробно описание на обектите по Долен Дунав виж Иванов, Р. *Долнодунавската...*, 153–207 и Mirković, M. (1996). The Iron Gates (Djerdap) and the Roman Policy on the Moesian Limes A.D. 33–117 (pp. 27–40). In: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*. Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2, Belgrade. За обектите край Дунавската делта виж Торбатов, С. (2002). *Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.)*. С., 86–166.
7. Vegetius, Epitome rei militaris, XXXI–XLVI.

ЛИТЕРАТУРА

- Ботева, Д. (1997). *Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193–217/218 г. сл. Хр.)*. София.
- Велков, В. (1961). Из истории Нижнедунайского лимеса в конце I в. н. е. В: *Вестник Древней Истории*, 2. Москва.
- Георгиев, П. (2005). Големият земен вал в Добруджа – исторически бележки. В: *Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.)*. Т.1. Варна.

- Иванов, Р. (1999). *Долнодунавската укрепителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*. София.
- Иванов, Р. (2000). Дислокация на римските легиони по Долни Дунав през епохата на принципата. В: *Годишник на департамент археология, IV–V*. София.
- Иванов, Т. (1980). *Абритуc. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. Т. I. Топография и укрепителна система на Абритуc*. София.
- Крънджалов, Д. (1943). *Валовете в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория*. София.
- Рашев, Р. (1982). *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.)*. Варна.
- Biernacka-Lubanska, M. (1982). *The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Birley, E. (1961). *Roman Britain and the Roman Army*. Kendal.
- Cătănciu, I. B. (1974). Nouvelles Données sur le Limes Transalutanus. In: *Actes du IXe Congrès International D'Etudes Sur Les Frontières Romaines, Mamaia 1972*. Bohlau-Verlag-Köln-Wien.
- Cătănciu, I. B. (1997). *Wallachia in the Defensive System of the Roman Empire 1st–3rd centuries A. D.* Alexandria.
- Davies, G. A. T. (1917). Trajan's First Dacian War. *JRS*, 7, 74–97.
- Gudea, N. (2005). *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres Limes et Litus Moesiae inferioris (86–275 n. Chr.)*. Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz.
- Kornemann, E. (1907). *Die neueste Limesforschung (1900–1906) im Lichte der römisch-kaiserlichen Grenzpolitik*. Klio, VII.
- Mann, J. C. (1996). The Frontiers of the Principate. In: *Britain and the Roman Empire*. Aldershot. Hampshire.
- Napoli, J. (1997). *Recherches sur les fortifications lineaires Romaines*. Rome.
- Pârvan, V. (1913/1914). Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de jos. In: *Analele Academiei Române, XXXVI*. București.
- Sanie, S. (1981). *Civilizația Romană la est de Carpați și Romanitatea pe Teritoriul Moldovei Secolele II î. e. n. – III î. e. n. Iași*.
- Schuchhardt, C. (1885). *Wälle und Chausseen im südlichen und östlichen Dacien*. In: *Archäologisch – epigraphische Mitteilungen*, IX. Wien.
- Tudor, D. (1968). *Oltenia romană*, 3e edition. București.
- Vulpe, R. (1950). La date du vallum romain de la Bessarabie inférieure. В: *ИБАН, XVI*. София.
- Vulpe, R. (1974). Les Valla de la Valachie, de la Basse-Moldavie et du Boudjak. In: *Actes du IXe Congrès International D'Etudes Sur Les Frontières Romaines, Mamaia 1972*. Bohlau-Verlag-Köln-Wien.

THE ROMAN LIMES IN NORTH BRITAIN AND ON THE LOWER DANUBE FROM NERVA TO COMMODUS – SOME SIMILARITIES AND DIFFERENCES PART 2

Abstract. The present article refers to the problems of the Roman limes in province of Britannia and on the Lower Danube during the reign of the Nervo-Antonine dynasty (96–192 A. D.). This part of the text discusses a couple of points. In the first part some information about the military and political development of the Lower Danubian limes is presented. The view is focused on the main features of the Roman expansion at the beginning of the II century A. D. and the consequent barbarian invasions in the province of Lower Moesia. The main focus considers some unique ground fortifications that can be associated with the defense system of Lower Moesia. The stress is put on some problems about their date of building and the points of the main historians that have explored these ground fortifications. I have tried to present my own point of view about some of the dates. I have also tried to argue the existence of some of these ground fortifications in the II century A. D. using the means of archeological and geopolitical analysis. The second part of the text refers to the similarities and differences between the two frontier provinces. I have tried to show that Roman frontier zones are systematically arranged. The main focus is put on the geographical and geopolitical features of the frontier zones in Britannia and on the Lower Danube. The main point considers some common features of the frontiers such as the so called “movement“ of the frontier. Nevertheless, it is presented that the frontier zones in Britannia and on the Lower Danube have similarities as well such as the military organization of the provinces, the number of soldiers that guarded the limes, etc.

In conclusion, the purpose of this part of the text is to make a comparative analysis about two of the Roman frontier zones in the II century A. D. The main point is that Roman frontier zones are systems that are connected one to another and that certain models of organizing and sustaining the newly conquered territories are used by the Roman governing circles.

Boyan Zhekov
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
E-mail: boyan_zhekov@abv.bg